Картосхема №2

Семантична структура семеми *посуд*
1 – *ˈначин’:е;* 2 – *ˈпосуд;* 3 – *поˈсуда.*

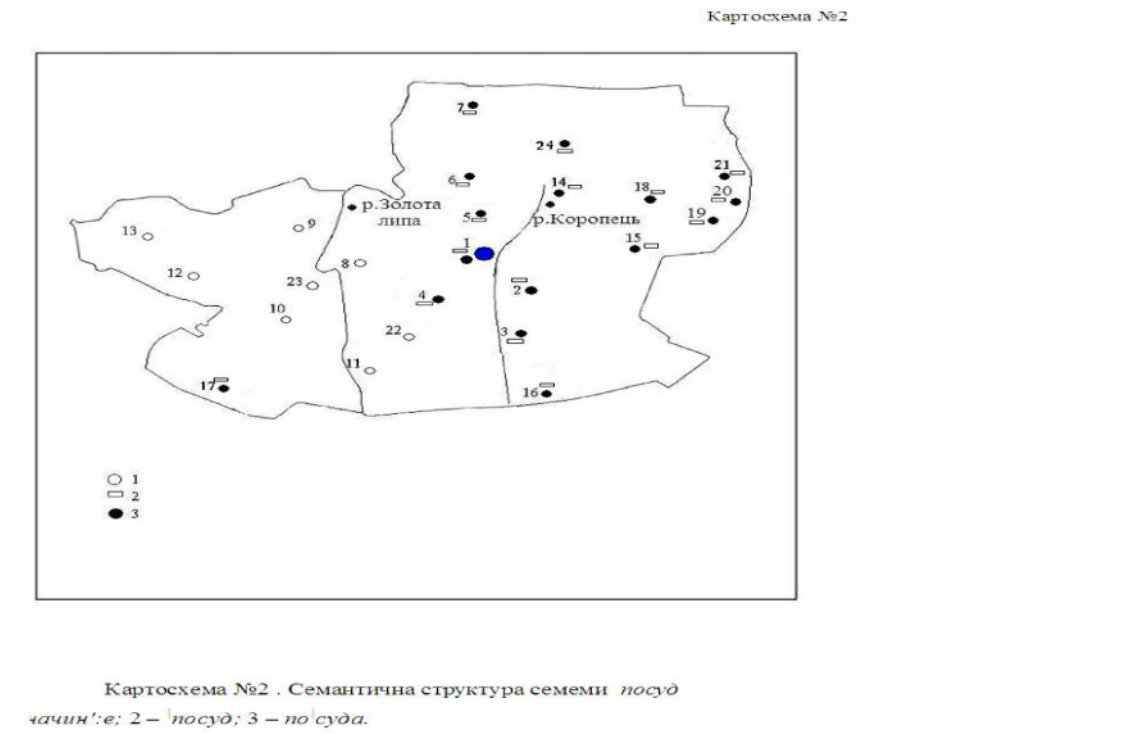

Картосхема №2 . Семантична структура семеми *посуд*
начин':е; 2 – ˈпосуд; 3 – поˈсуда.

Ірина Овчиннікова
(Київ)

УДК 811.161.2’373

СЕМАНТИЧНИЙ КОМПОНЕНТ ‘КОНТРОЛЬОВАНІСТЬ’ У ЗНАЧЕННІ ДІЄСЛІВ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Активність як визначальна ознака дієслів дії передбачає актуалізацію в їхньому значенні таких сем, як ‘контрольованість’, ‘волюнтативність’, ‘цілеспрямованість’, ‘доцільність’. Сема ‘контрольованість’ пов’язана з наявністю чи відсутністю в синтаксичній структурі агенса – особи-діяча, що внаслідок свого волевиявлення контролює власні дії, які можна розцінювати як цілеспрямовані. Цілеспрямованість, у свою чергу, імплікує в собі розуміння того, що суб’єкт організовує й виконує дії свідомо, із власної волі, а також передбачає досягнення певного результату, наприклад: *Дівчина* ***повернулася*** *і* ***підійшла*** *до вікна,* ***відчинила*** *його, щоб подивитися на себе* (Р. Іваничук).

‘Контрольованість’ у значенні дієслів дії засвідчує згорнуту ситуацію, за якої дії суб’єкта свідомо спрямовані на зміну властивості чи стану об’єкта, а це дає дослідникам підстави стверджувати, що вона є тим показником, який відрізняє власне дію від безперспективної діяльності [6, с. 72]. Зазвичай імплікований компонент онтологічно присутній у значенні дієслівного предиката і може бути виявлений при його семантичному розщепленні. Проте

попри свою онтологічну природу, сема ‘контрольованість’ не завжди виявляє однозначність тлумачення і часто саме вона виступає тим проблемним нюансом, який відкриває перед дослідником усю складність і суперечливість класифікаційних ознак дієслів дії. Це пов’язано з тим, що формально всі дії свідомого суб’єкта-істоти (особи) мають бути наскрізь пронизані думкою, однак мова засвідчує значну кількість уживань, за яких семантично активний суб’єкт не контролює своїх дій, проте при цьому не втрачає своєї активності і спрямованості на зміну об’єкта.

Уперше семантичний компонент ‘контрольованість’ як визначальну, репрезентативну і передусім класифікаційну ознаку дієслівних предикатів було проаналізовано Т. Булигіною [1]. Дослідниця виявила, що наявність / відсутність вказівки на контрольованість у значенні дієслів є таксономічною властивістю дій і процесів, що дає змогу розподіляти дієслівні одиниці на семантичні класи аналогічно до ознаки статичності / пасивності. У межах поняття контрольованості можуть бути проаналізовані різні граматичні й семантичні категорії, які здатні розмежовувати відношення суб’єкта й предиката в аспекті активності / пасивності. Такий бінарний поділ, згідно з твердженням Т. Булигіної, може бути основою паралельного поділу дієслівних підкласів дієслів: так, у межах класу дієслів дії доцільно виділяти контрольовані / неконтрольовані дії, у межах класу дієслів стану (процесу) – контрольовані “вчинки» і неконтрольовані “події” [1, с. 21].

Висловлене Т. Булигіною припущення про універсальність застосування семантичного критерію «наявність / відсутність семи ‘контрольованість’ у дієслівному значенні» під час створення чи вироблення 3) цілеспрямованості / нецілеспрямованості. Цілеспрямованість суб’єкта виражена в тому, що мотиви, які спонукають його до дій, випливають з головних, керівних ідей, що можуть бути метою його діяльності загалом. Суперечливість цього показника полягає в тому, що ‘цілеспрямованість’ є властивістю певною мірою набутою, спеціально організованою, сформованою, тому цю сему не можна розглядати як синонімічну ‘контрольованості’. Пор. також: «Якщо виключити ситуації, які взагалі не варто обговорювати в термінах контрольованості (природні процеси, абстрактні відношення і под.), то решта ситуацій (для яких контроль релевантний) розпадаються на два класи – контрольовані і неконтрольовані – незалежно від їхнього таксономічного типу» [4, с. 145]

З-поміж термінів, які характеризують здатність суб’єкта керувати своїми діями, функціонує доволі значна кількість таких, які характеризують усвідомленість, контроль за різними аспектами дії, а також відсутність контролю, проте часто вони використовуються як синоніми. Це, зокрема, активність (О. Селіверстова), агентивність (Т. Булигіна), вольовий намір (Т. Шмельова), цілеспрямованість (Т. Стексова) тощо. І. Кім пропонує систематизувати їх за такими показниками [3]:

1) усвідомленості / неусвідомленості, де семантичний компонент ‘усвідомленість’ засвідчує контроль над включенням суб’єкта в подієву ситуацію. Відповідно до засвідченого психоаналізом існування прихованих підсвідомих мотивів для виконання тих чи інших «несподіваних» або помилкових дій (обмовок, мимовільних рухів і под.), цей компонент можна вважати відносним, адже мова не розмежовує на семантико-синтаксичному рівні підсвідомі інтенції і не засвідчує їхньої відсутності;

2) агентивності / неагентивності, за яких агентивність може бути витлумачена як докладання зусиль суб’єкта для створення чи розвитку подієвої ситуації. На нашу думку, цей показник має доволі неоднозначний і нестійкий характер, що заважає застосовувати його в ролі класифікаційного критерію під час диференціації дієслів дії. Показовою в цьому є позиція А. Мустайокі, який стверджує, що при дієслівних предикатах типу *розбив, упустив, загуби*в суб’єкт може бути визначений як агенс, бо хоч і не контролює, зате творить певну дію; а при предикатах *упав, спіткнувся* він може бути витлумачений лише як експерієнсер, бо виступає в ситуації, за якої з ним щось стається [7, с. 161]. Це означає, що попри присутність в обох

типах предикатів семантичного показника ‘агентивність’ ці предикати все ж таки не належать до однієї семантичної групи;

3) цілеспрямованості / нецілеспрямованості. Цілеспрямованість суб’єкта виражена в тому, що мотиви, які спонукають його до дій, випливають з головних, керівних ідей, що можуть бути метою його діяльності загалом. Суперечливість цього показника полягає в тому, що ‘цілеспрямованість’ є властивістю певною мірою набутою, спеціально організованою, сформованою, тому цю сему не можна розглядати як синонімічну ‘контрольованості’;

4) контрольованості / неконтрольованості. Семантичний компонент ‘контрольованість’ передбачає, що суб’єкт виступає ініціатором тієї чи іншої події, докладає зусиль для її виконання, визначає об’єкт своєї дії, результат і інструмент. Традиційним способом вираження контрольованості в українській мові є семантико-синтаксична модель **S (N_1) – Pred (V_f) – O**, що репрезентує перехідність усвідомленої дії, яку виконує суб’єкт-істота, на об’єкт. Проте доволі часто таке маркування нівелює семантична організація дієслівного предиката, який внаслідок відсутності семи ‘контрольованість’ у своєму значенні змінює загальну семантику речення попри його формальну відповідність наведеній моделі, наприклад: *Потім Микула виніс із хижі й* ***розбив*** [контрольована дія] *на дерев’яному чурбані дві корчаги – вони були йому вже не потрібні* (С. Скляренко) – *По дорозі він спотикнувся й* ***розбив*** [неконтрольована дія] *одно скло від окулярів* (М. Хвильовий).

Подальші дослідження семантичного компонента контрольованості у значенні дієслів, активізовані пошуками Т. Булигіної і представлені в працях Г. Залізняк (1985), В. Плунгяна і О. Рахіліної (1998), І. Шатуновського (1996), Т. Шмельової і Т. Стексової (1994), довели, що контрольованість пов’язана не тільки і не стільки з дієслівним предикатом, скільки із суб’єктом дії. І. Шатуновський відзначає, що контрольованість характеризує не дію чи процес, а власне суб’єкта, який здатний або не здатний усвідомлювати контроль своїх дій. «Якщо контрольованість – це властивість предиката (ситуації), то наявність або відсутність контролю, радше, характеризує суб’єкт» [13, с. 192]. О. Селіверстова також оцінює цей показник не як характеристику предиката, а передусім як властивість суб’єкта [1]. При цьому дослідниця наголошує на тому, що вона виражається передусім у предикаті, пор.: *Так він мотнув своїм чубом кругом себе, що і сам не вдержався на ногах –* ***упав*** (І. Карпенко-Карий) – *Він* ***упав*** *з розгону на сани і вдарив коняку* (М. Коцюбинський).

Суб’єкт-істота (особа) в реченнях з дієслівними предикатами дії завжди містить імпліцитну активність, що породжує динамізм висловлення. Традиційно характерним для речень із загальною семантикою дії є вольовий суб’єкт, який каузує об’єкт. Відсутність семи ‘контрольованість’ у предикатному значенні позначена тим, що суб’єкт перестає бути активним творцем дій, не виступає активним учасником певної подійної ситуації. Втрата названого семантичного компонента засвідчує і відсутність запланованої суб’єктом каузації об’єкта, що дає змогу говорити про дії суб’єкта як мимовільні, неконтрольовані. У таких предикатних моделях у семантиці суб’єктів відсутні компоненти зусилля, волі та намірів. Однак при цьому не можна стверджувати, що суб’єктна синтаксема втратила сему ‘активність’, адже її дії, хоч і позбавлені контролю, так чи інакше спричиняють зміни в об’єкті. На користь цього свідчить також і той факт, що позицію для активного суб’єкта в українській мові здатні відкривати дієслівні предикати, у яких імпліцитно закладена відсутність ознаки доцільності. Наприклад, ‘неконтрольованість’ притаманна дієсловам зі значенням випадкової чи мимовільної дії на зразок *випустити, послизнутися, спіткнутися, забитися* тощо: *Сусідський пес побачив пантофлі, скочив із даху свойого господаря на дах скупаря, вхопив один пантофель у писок і, граючися ним,* ***упустив*** *його на вулицю* (І. Франко).

На нашу думку, доцільно стверджувати, що контрольованість не є характеристикою лише предикатною або лише суб’єктною. Увівши поняття контрольованості, Т. Булигіна поставила питання про відношення між актантом і предикатом, предметом / особою і дією, а точніше, спосіб і ступінь задіяності процесів / осіб у певних подіях, ситуаціях. Ця задіяність

може бути поверховою, коли істота не виявляє волі й інтелектуальних зусиль щодо дій, у таких випадках можна говорити про природні процеси, які відбуваються без контролю об'єкта. сферу суб'єкта, і це так чи інакше пов'язується з контрольованістю, пор.: *Біля перелазу з'явилася постать. З несподіванки* ***здригнувся*** *парубок* (М. Стельмах) – *Вона* ***здригнулась****, згадуючи, як перелякалася тої осені в лісі* (В. Стельмах). Важливим у цьому аспекті є поняття особистої сфери, введене Ю. Апресяном. До особистої сфери входить сам носій і всі об'єкти, з якими він має внутрішній зв'язок. Щодо дії включення до особистої сфери означає налаштування внутрішнього зв'язку суб'єкта дії з тим чи іншим її аспектом. У цьому розумінні контроль є не просто актуалізацією процесу, його фокусуванням, а встановленням зв'язку суб'єкта з процесом. Проте контроль тут важливо відрізняти від іншого типу внутрішнього зв'язку суб'єкта з дією – задіяності.

Відсутність семи 'контрольованість' у значеннєвій структурі дієслова означає, що дієслово позначає неусвідомлені й мимовільні дії. Неусвідомленість може бути властива діям, які характеризуються абсолютною відсутністю свідомості або нерелевантністю його участі. Значення неусвідомленості визначає актуалізацію таких сем, як 'ненавмисність' і 'непродуманість', адже некеровані свідомістю дії не можуть бути запрограмовані. Значення неусвідомленості тісно пов'язане і з відсутністю волі – відсутність свідомості спричиняє відсутність волі. Такі дії певною мірою характеризуються значенням вимушеності, оскільки суб'єкт виконує їх усупереч своєму бажанню. Особливо виразно вимушеність виявляється в дієсловах з негативною оцінкою, які відкривають семантичну позицію для негативних наслідків чи результатів, наприклад: *Один з напасників збив у нього капелюха, а він, захищаючись, розмахнувся палицею і* ***розбив*** *вітрину в крамниці у себе за спиною* (В. Винниченко).

Загалом нівеляція 'контрольованості' в дієслівному значенні активізує реалізацію протиставлених цій семі різнорідних «неконтрольованих» компонентів, як-от: машинальність, механічність, автоматизм, рефлекторність, імпульсивність, вимушеність, мимовільність, антирезультативність тощо [8]. У ролі критеріїв виділення цих значень дослідники виділяють такі семантичні показники, як неусвідомленість, відсутність мети і випадковість.

Т. Письмак залежно від лексичного значення дієслів і характеристики суб'єкта, який бере участь у реалізації позначеної дієсловом неконтрольованої дії поділяє їх на дві групи: власне неконтрольовані і неконтрольовані внаслідок втрати контролю суб'єкта над дією [8, с. 10–11]. Власне неконтрольовані дії характеризуються неможливістю контролю в принципі, оскільки відбуваються у внутрішньому світі людини. Реалізація дій другої групи можлива лише за умови втрати або відсутності контролю з боку суб'єкта. Неконтрольовані дії внаслідок втрати суб'єктом контролю над своїми діями дуже різнорідні. Група дієслів, які їх представляють, диференціюється передусім за типом каузації, адже каузатором можуть бути як зовнішні умови, так і внутрішній психологічний чи фізіологічний стан самого суб'єкта, наприклад: *Закляклі руки мене не послухалися і я* ***зірвався*** (Ю. Винничук). Роль суб'єкта у реалізації таких дій також неоднакова, він може бути ініціатором, а може й не докладати жодних зусиль до їх виконання.

Т. Шмельова й Т. Стексова описують синтаксичну і семантичну категорію 'ненавмисності' дії, яка засвідчує, що суб'єкт не хотів виконувати ту чи іншу дію [11; 12]. Т. Стексова демонструє різноманітні конструктивні типи, які виражають 'ненавмисність', зокрема виділяє дієслова з інкорпорованою семантикою неспеціальності типу *спіткнутися, проговоритися* тощо, структури з лексичними показниками типу *ненароком, випадково, раптом, мимоволі* тощо. Дослідження Т. Стексової, крім того, звертає увагу на важливу проблему етнолінгвістики й етнопсихології, адже певні мови, зокрема слов'янські мають доволі розгорнуту систему засобів вираження відсутності контролю дії з боку того, хто її виконує.

Попри різноманітність сем, які актуалізовані в дієслові внаслідок нівеляції ‘контрольованість’, центральним і обов’язковим учасником тієї ситуації, яку в згорнутому вигляді представляє «неконтрольоване» дієслово, завжди залишається суб’єкт-істота (особа), що свідчить про нерозривний зв’язок суб’єктного й предикатного компонента й визначальну роль цього зв’язку при семантичній класифікації дієслівних лексем.

Загалом семантичний компонент ‘контрольованість’ і ті семи, які виникають у значенні дієслова внаслідок його нівеляції можна розглядати як невід’ємну семантичну ознаку дієслівного значення або як семантичну властивість ситуації. Більшість дослідників через нестабільність цієї ознаки на референтному і, відповідно, лексичному рівнях співвідносять її зі структурою ситуації. Очевидно, найпродуктивнішим є підхід, відповідно до якого контрольованість розуміють як ознаку чи властивість ситуації, у якій взаємодіють усі її елементи, але при цьому вона є наслідком реалізації відповідної семантичної категорії, яка має різні способи вираження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т.В. Булыгина // Семантические типы предикатов : [монография] / [отв. ред. О.Н. Селиверстова]. – М. : Наука, 1982. – С. 7-85.
2. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семантического анализа : [монография] / Танзиля Асхатовна Кильдибекова. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1985. – 160 с.
3. Ким И.Е. Контролируемость действия: сущность и структура / И.Е. Ким // Лингвистический ежегодник Сибири. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1999. – С. 19–31.
4. Кустова Г.И. Некоторые проблемы анализа действий в терминах контроля / Г.И. Кустова // Логический анализ языка : Модели действия. – М. : Наука, 1992. – С.145.
5. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія]/ Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208с.
6. Логический анализ языка : Модели действия / отв. ред. Н.Д. Арутюнова ; [Ин-т языкознания РАН]. – М. : Наука, 1992. – 166 с.
7. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса : От семантических структур к языковым средствам : [монография] / Арто Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
8. Письмак Т.Г. Семантика неконтролируемого действия (на материале русского и французского языков) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Т.Г. Письмак. – Кемерово, 2009. – 22 с.
9. Потапенко Т.А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект / Т.А. Потапенко // Филологические науки. – 1983. – № 2. – С. 50-56.
10. Словник української мови : в 11 т. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т.1–11.
11. Стексова Т.И. ‘Невольность осуществления’ как скрытая семантическая категория и ее проявление : [монография] / Татьяна Ивановна Стексова. – Новосибирск : Изд-во НПГУ, 1998. – 82 с.
12. Стексова Т.И. Высказывания с модальной семантикой невольного осуществления / Т.И. Стексова, Т.В. Шмелева // Системный анализ значимых единиц языка : Смысловые типы предложений : [сб. науч. статей]. – Ч. 1. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1994.– С. 53–61.
13. Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика) : [монография] / Илья Борисович Шатуновский. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 400 с.

Статтю присвячено опису дієслів дії, у значенні яких актуалізована сема ‘контрольованість’; з’ясуванню семантико-синтаксичних умов нівеляції цієї семи; аналізу основних семантичних параметрів, за якими дії суб’єкта розмежовуються на контрольовані і неконтрольовані.

***Ключові слова**: дія, дієслово, сема, лексичне значення, контрольованість / неконтрольованість, суб’єкт.*

The article is devoted to description of action verbs in the meaning of which actual sema ‘control’; semantical-syntactic conditions of this sema are defined; to the analysis of basic semantic parameters after which the actions of subject are differentiated on controlled and uncontrolled.

***Key words**: action, verb, sema, lexical meaning, testability / uncontrolled, subject.*

Марія Осадчук
(Вінниця)

УДК 811.112:001.4

АБРЕВІАТУРИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Дослідження закономірностей техніки номінації дає більш глибоке розуміння ролі людини в розвитку мови, розкриває взаємодію всіх частин системи і структури мови. У термінологічній системі словотвір є тією областю, де безпосередньо відбувається формування результатів пізнавальної діяльності людини. Все розмаїття засобів і способів словотвору служить все зростаючим потребам суспільства в номінації. Одним із таких способів є словоскорочення. Проблеми скорочення і скорочених одиниць в англійській, німецькій, українській, російській мовах не раз бували в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних лінгвістів (Алєксєєв Д.І., Борисов В.В., Дрозд Л., Клименко Н.Ф., Лотте Д.С., Мацюк З., Станкевич Н., Тарноці Л. та ін.) [1, 2, 3, 5, 6, 9], в роботах яких розглядалися певні типи скорочених одиниць, вирішувалися питання знакової природи абревіатур, їх функціонування у науковій термінології.

Наскільки нам відомо, ще не має робіт, в яких би розглядалися особливості і закономірності процесу скорочення та їх структур в англійській економічній термінології, тому дане дослідження є **актуальним** і доцільним з точки зору вивчення сучасних рис абревіації як в окремій галузі науки, так і в цілому.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб провести комплексне лінгвістичне дослідження англійських економічних абревіатур та виявити їх структурно-семантичні особливості. До цієї мети ми йшли через рішення цілого ряду задач, які передбачають дослідження компонентного складу абревіатур, структурно-словотворчої природи абревіатур, їх семантики, особливостей утворення акронімів як особливого різновиду абревіатур, моделюючої здатності акронімів.

Матеріалом дослідження послужили 850 абревіатур англійської мови та їх українських еквівалентів, вживаних в економічній термінології, і відібраних нами з наукових текстів, періодичних видань, словників, довідників таких галузей економіки як банківська справа, фінанси, зовнішньоекономічна діяльність, менеджмент, економічна кібернетика та ін.

Виходячи із залученого матеріалу і поставленої мети, методами дослідження були вибрані вивчення теоретичної літератури, дистрибутивний метод, семний аналіз, співставлення та опис.

Перш ніж перейти до аналізу фактичного матеріалу дамо визначення цьому поняттю. У Словнику лінгвістичних термінів [4] знаходимо, що абревіатура (італ. abbreviatura, від лат. abbrevio – скорочую) – це іменник, який складається з усічених, скорочених слів, що входять до початкового словосполучення, або з усічених компонентів вихідного складного слова. Подібне визначення з деяким уточненням дає і BBC-English–словник: “An abbreviation is a short form of a word or phrase, made by leaving out some of the letters or by using only the first